

(Əvvəli 8-ci səhifədə)

Misalları xeyli artırmaq olar. Göründüyü kimi, dahi Füzulini lal eyləyən surət (“Heyrət ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni”) əslində Allah kəlamı ilə çəkilməmiş bir lövhədir. Yəni də Füzuli:

*Ey mələksima ki, səndən özgə heyrandır sana,
Həq bilir insan deməz, hər kim ki, insandır, sana.*

Həqiqətən bu adı insan və bu surət qarşısında heyrət etdiyi büt də deyil, daha kamillik, yeganə, bir olan bütler çoxdur, dinimiz minlərlə bütü məhv edib!

Allahın heç kimi gözlə görmədiyini, bəsirət gözü ilə fəhm etdiyi surətdir. Təkararən qeyd edək ki, bu kamillik surət - hüsnü-camal Nəsimiyə görə həqqə məxsusdur.

*Səni bu hüsnü-camal ilə, kamal ilə görüb,
Qorxdular haqq deməyə, döndülər insan dedilər.*

Ana kitabımız “Kitabi-Dədə Qorqud”da Tanrı barəsində deyilir: “Ucalardan ucasan, kimsə bilməz necəsən.” Bu təxminən islam dinin meydana gəldiyi, hələ bu dindən xəbərsiz, fəqət böyük imperiyalar yaratmış qədim türkün təfəkkür tərzi idi. Klassik anadilli poeziyamız, xüsusən Nəsimi Tanrı ucalığını - Tanrı gözəlliyini insanın timsalında dərk etdi:

*Həqqin kəlamı məndədir, sanma məni həqdən iraq,
Çünki könüldür ərşi-həq, bəs ərşi-rəhman olmuşam.*

Nəsimi şeirində quş dili haqqın kəlamıdır, həqqin qərar tutduğu məkan - ərşi-həq insan qəlbidir, könül-dür.

Sən bu Nəsiminin dilini anla, bil sözün.

Kim, var bu dildən özgə bizim bir lisanımız.

Bəs bu hansı lisanıdır? Bu suala cavabı Nəsimi özü verir:

Nəzmi Nəsiminin yəqin Allahü nurun şərhidir.

Bu lisan “Allah nurun şərhidir”, sözsüz dildir, ruhların danışdığı, ancaq dahilərin fəhm qıldığı dildir. Buna quş dili- gözlərin baxışların, sevən qəlblərin sükut dili də demək olar. Bu quş dilindən də çətin, ancaq eşqə mübtələ olanların analadığı dildir.

Nəsimi ana dilində qeyri-adi iltifatlar, bənzətmələr, təşbihlər, işlətməyin mahir ustası idi. Türk dilində müstəsna poetik incələmələr yaratmaq məcrasını dahi Füzuliyə doğru o yönəltmişdir.

Nəsimidən sonra gələn türk şeiri bu məcranı tutub getdi, Nəvai və Füzuli zirvələrində qərarlaşıb dil, üslub və poetika baxımından billurlaşdı. Nəsimi bir beytdə eyni sözü - al sözünü 7 mənada işlətməklə ana dilimizin bədii-fəlsəfi imkanlarını nümayiş etdirir:

*Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalına,
Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?*

*Al ilə ala gözlərin aldadı aldı könlümü,
Alını gör nə al edər, kimsə irişməz alına.*

*Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövünü məkanə sığmazam.
Ərşlə fərşü kafü nun məndə bulundu cümlə çün,
Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhü bəyanə sığmazam.*

Bu məşhur şeiri bütövlüklə misal vermək istəyirsən? O zaman Nəsimi “Məni”i: Özündə iki cahanı yerləşdirən və bu cahanə sığmayan, ərş ilə fərşi kaf və nun - “Əxdə” (“Ol!”) - Allahın kainatı yaradarkən söylədiyi ilk söz kimi birləşdirən, şeirin dili - “quş dili” kimi şərhə-bəyanə sığmayan - izahı müşkül olmayan, heç bir nişana, zənnü-gümana, cism ilə cana... və nəhayət “Kəs sözünü və əbsəm ol, şərhü bəyanə sığmazam” -deyn qüdrətli şair və şəxsiyyətdir.

Nəsiminin fəlsəfi poeziyasının baş qəhrəmanı “Mən” - mənəm Allah deyən İNSAN-dır. Bu insan CAN və CAHAN arasındakı çəkişmədə CANın - Allah əmanəti olan ruhun tərəfində dayanır: “Can ilə həm cahan mənəm...” deyər cahanı canda əridir. Şübhəsiz ki, onun gücü sufilərin - xüsusən təəvvüfdə reforma yaratmağın - vəhdəti-vücudun əsasını qoymuş Mühyiddin ibn Ərəbi (1163-1240) təliminin poetik fəlsəfəsinin yaranmasıdır.

*Zərrə mənəm, günəş mənəm, çar ilə pəncü şeş mənəm,
Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam.*

Beləliklə, bu qüdrətli “Mən”in sərhədləri hüdudsuzdur, o bütün kainatı - zərrədən tutmuş günəşə qədər Allahın yaratdıqlarının özündə birləşdirir, elə ona görə də mənəm Allah - “Ənəlhəq” söyləyir.

Nəsimi üçün söz təkcə bədii təsvir və tərənnüm vasitəsi deyil, kainatı idrak aləti idi. O sözü bədii-fəlsəfi metod kimi işlədirdi. Kainatı - kosmosu Allah, cahan və insan üstünlüyünün müstəvisində dərk edir və dərk etdirirdi.

Bu üçlüyün ifadə edicisi SÖZ - “quş dili” idi. Çünki SÖZdə həm can - insan, insanın mahiyyətini əks etdirən ruh, həm də cahan var. Əslində həyat, ömür, tale canla cahan arasındakı fasiləsiz mücadilədən ibarətdir.

Nəsimi “can gözü” ifadəsini işlədir:

*Düşdü Nəsiminin başı zülfü kimi ayağına,
Düşəli can gözü anın bədri-müəmməm alına.*

Xalqda “gözəlliyinə gözüm düşdü” ifadəsi var, “can gözü” ifadəsi tamamilə yenidir, “quş dili”ndədir: can gözü- yəni ruhumun gözü. Ruhumuzun gözü ay kimi bədrələnmiş gözəlliyinə düşəli başım zülfün kimi ayağıma düşüb!

Nəsimi şeirində “quş dili”ndə deyilənlərin bir qisminə, bircə bunlar idi, bir qisminin də növbəti yazıda “fəhm qılmağa” (Füzuli) cəhd edəcəyik.

Şeirimizin “quş dili”

Alimin qiymətli monoqrafiyasındakı bu mülahizələr bir qədər mübahisəlidir, klassik tariximizin üslubunu tamamilə din alimi kimi izah etdiyi üçün Nəsimi və Füzuli poeziyasının sufi-irfani mahiyyətini düzgün dərk etməyə bir qədər çətinlik vardır.

Doğrudur, əksər mütəxəssislər sufizimin dini təməlini iqrar edirlər. Biz də “Azərbaycan Füzulişünaslığı” və “Sufizm” adlı kitablarımızda təəvvüf, o cümlədən sufi şeirin təməl olaraq dinlə bağlı olduğunu qeyd etmişik. Lakin ilkin -zahidlik mərhələsində sufizmin Hz. Məhəmmədən sonra üçüncü xəlifənin sərvət toplamasına, peyğəmbərin vəsiyyətinə əməl etmə-yərək - bərabərsizlik yaratmasına etiraz olaraq yaranmışdı...

Bədii ədəbiyyata, konkret olaraq Nəsimiyə gəl-dikdə isə din, Quran ayələrini və Allah obrazı gözəlliyini və eşqin ilahi mahiyyətini əks etdirmək üçün, başqa sözlə, onlar öz poetik fəlsəfələrini ifadə etmək üçün SÖZ-ü Allahın adı ilə əlaqələndirir və izah edirdilər. Məsələn, Nəsimi yazıb:

*Gər üzün ayın görənsə, ey cahanın fitnəsi,
Şübhəsiz həqqi görən sahibnəzər dərşəm, nola?
Kim ki, həqqi pərdəsiz üzündə, ey can, görmədi,
Bibəsirətdir, gər ana bibəsər dərşəm, nola?*

Nəsimi yaradıcılığında Allah kəlamı gözəlliyi şiddətləndirən, onun gizli sirrini və mübhəm mənasını şərh edən vasitə kimi verilir:

*...Həq-təalanın kəlamı surətin təfsiridir.
...Kırpığın, qaşınla zülfün həq kitabıdır, vəli.
... Surətin lövhindən endirdi kitabı Cəbrail.
... Ey camalın həq kəlamı, innəhü-şey’ün-əcib.*

Belə poetik rəngarənglik - sillogizm həqiqətən quş dilinə məxsus bir keyfiyyətdir. Başqa bir qəzəldə:

*Gəl, ey könlümdə can, canda bədənsən,
Nə cansasən, əcəb kim, canü tənsən.
Səni dil necə şərh etsin, a can, kim,
Nə bilsinlər səni kim, can, nədənsən?*

“Can” sözünün belə məzmun və məna müxtəlifliyi poetik məcaz məqamında şairə bədii manevr etməyə imkan verir. Şübhəsiz bu söz fəhmindən, şairin sənət-karlığından bir də dilin ifadə imkanlarını kəşf etmək bacarığından irəli gəlir...

Poeziya fəlsəfəsinin xidmətinə heç kim Nəsimi qədər səmimi, sevgi ilə münəcər etməmişdir. Nizami “Xəmsə”sinin mərkəzində duran “kamillik insan”, hü-rufizimdə “kamillik insan və cahil insan” olaraq ikiləşir. Nəsimi şeirində o, Allahın simvolu - “Ənəlhəq” olaraq vahid sifətdə - “mən” formasında çıxış edir. Dahi Füzuli onu ilahi məhəbbətlə sevən aşiq -Məcnun obrazı kimi yaradır:

Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var.

Lakin Füzuli Allahı aşiqin - Məcnunun simasında yox, məşuqun -Leylinin timsalında yaradır. Beləliklə Allahı Məcnundan uzaqlaşdırır. İbn Salama ərə gedəndən sonra səhrada Leyliyə rast gəlib ona tən edən Məcnuna Leyli cavabında deyir:

Mən sən deyiləmmi, sən mən deyilsənmi?!

Bununla da məlum olur ki, iki canda bir Allah var və təsadüfən deyil ki, Leyli və Məcnun bir adam kimi bir qəbidə dəfn olunurlar.

Nəsimidə “Mən” çox güclü və fəaldır, şairin təbiəti kimi mübariz və coşqundur, onun ölçüləri hüdudsuzdur:

